

Een van de eerste klasjes Rijksrechercheurs, omstreeks 1897

Bron: Nederlands Politiemuseum (met dank aan Jos Smeets)

Van ‘helsche machines’ en Russische provocateurs

De strijd tegen het anarchisme in Nederland

Beatrice de Graaf

Wie is de anarchist? Waar houdt hij zich op? En wat kunnen en willen we eraan doen? Dat vroegen de minister van Justitie, de commissarissen van de politie en de vele politie-informanten zich na 1880 steeds vaker af. Maar hoe erg was de dreiging werkelijk, en in hoeverre diende de strijd tegen anarchisme hele andere overwegingen?

Het anarchistische geweld zoals zich dat in de jaren 1880 tot 1914 manifesteerde, wordt dikwijls beschouwd als de ‘eerste golf’ van modern terrorisme. In vele handboeken en overzichten over de geschiedenis van terrorisme vinden we de Russische *narodniki*, de Franse nihilisten en de Italiaanse anarchistten terug als onderdeel van een zogenoemde ‘Zwarte Internationale’.²

Van anarchistische aanslagen was zeker sprake, zoals hieronder nog in detail zal blijken. In dit artikel betoog ik echter dat na 1880 politie en justitie voor het eerst technisch en professioneel zo goed waren uitgerust, dat ze überhaupt zo’n Zwarte Internationale als transnationaal fenomeen konden waarnemen. Telegraaf, telefoon, snellere verbindingen en ontwikkelingen op het gebied van de biometrische dataregistratie stelden Amsterdamse politieagenten in staat aan collega’s van de Ochrana (de Russische veiligheidsdienst) te laten weten welke deelnemers aan de Anarchistische Internationale conferentie zij in de Nederlandse hoofdstad hadden waargenomen. Het werd ook makkelijker om verdachte personen te identificeren dankzij het systeem van Bertillonage, en later dankzij de opkomst van de dactyloscopie.

Nederland werd veel minder dan Frankrijk, Rusland, Italië, de Verenigde Staten of Duitsland geteisterd door anarchistische aanslagen. Zo lijkt het tenminste als we de bestaande literatuur overzien. Inderdaad zijn hier geen staatshoofden of ministers gevelde. Uit de archieven blijkt tegelijkertijd dat er wel degelijk melding is gemaakt van rondtrekkende anarchistische activisten en dat er verschillende incidenten hebben plaatsgevonden. Ferdinand Domela Nieuwenhuis verwijst in zijn autobiografie uit 1910 naar de vele contacten die hij had met (gewelddadige) anarchistten.³ Over de Nederlandse situatie gedurende deze episode van politiek geweld is echter weinig geschreven. De literatuur over de arbeidersbeweging maakt wel gewag van het anarchistische gedachtegoed, maar laat de gewelddadige aspecten en de internationale contacten en bezoeken van voortvluchtige *dynamitards* in Nederland buiten beschouwing.⁴ Zelfs de recente biografie over Ferdinand Domela Nieuwenhuis stipt diens contacten in de anarchistische scene

- 1 Met veel dank aan Jos Smeets, Liesbeth van der Heide, de redactie van *Tijdschrift voor Geschiedenis*, Guus Meershoek en Cyrille Fijnaut voor hun tips en suggesties en het kritisch meelesen.
- 2 Vergelijk David C. Rapoport, ‘The four waves of modern terrorism’, in: Audrey Kurth Cronin en J. Ludes ed., *Attacking terrorism. Elements of a grand strategy* (Washington DC 2004) 46-73. Vergelijk voor een algemener artikel over de opkomst van anarchisme: Beatrice de Graaf, ‘De strijd tegen de “zwarte internationale”. De “samenzwering” als veiligheidspositief rond 1870-1910’. *KRISIS* 12.3 (2010) 42-53.
- 3 F. Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist. Gedenkschriften van F. Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1910) 365-377.
- 4 Vergelijk J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid, 1880-1888* (Den Haag 1972); Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001); J. Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam 1994); idem, *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983); Zie ook Willem Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland* (2 delen, Amsterdam 1905-1921); idem, *Die onze kracht ontwaken deed. Geschiedenis der sociaaldemocratische arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan* (3 delen, Amsterdam 1924-1938).

wel even aan, maar gaat helemaal voorbij aan Nieuwenhuis' ambivalente houding ten opzichte van gewelddadig anarchisme en zijn contacten met voortvluchtige anarchistische bommengooiers (zoals blijkt uit onderzoek in de archieven van het ministerie van Justitie).⁵ In dit artikel wil ik daarom een eerste aanzet geven tot een geschiedenis van de strijd tegen de Zwarte Internationale in Nederland.

Mijn stelling is dat de strijd tegen anarchisme niet alleen dient te worden gezien als een reactie op aanslagen, maar óók als een uitdrukking van bestuurlijk-politieke agendasetting. Deze hing samen met de wens tot opbouw, centralisering en standaardisering van een modern politie-apparaat met bijbehorende taakopvatting en veiligheidsideeën. Met deze stelling in gedachten laat ik zien wie in Nederland de strijd tegen het anarchisme op de politiek-bestuurlijke agenda zette, en welke rol het politieapparaat en het openbaar ministerie daarbij speelden.

De strijd tegen anarchisme was niet alleen een kwestie van incidenten en daaropvolgende maatregelen: voordat het tot politieke besluitvorming kon komen, moest de dreiging eerst als dreiging worden 'gezien'. In een poging inzichtelijk te maken wat dit betekent, introduceer ik hier het concept 'dispositief' van de Franse filosoof Michel Foucault. In een Engelstalig interview heeft Foucault dit concept eens omschreven als 'a thoroughly heterogeneous ensemble consisting of discourses, institutions, architectural forms, regulatory decisions, laws, administrative measures, scientific statements, philosophical, moral and philanthropic propositions – in short,

the said as much as the unsaid'.⁶ Hij gebruikte het begrip om het samenspel van machtsrelaties op een bepaald moment in de tijd te benoemen zonder die relaties tot vaste structuren te hoeven reduceren. Een dispositief is voor Foucault dus een filosofische constructie, maar ook iets wat echt in de maatschappij aanwezig is en effect heeft.⁷

Dispositieven markeren volgens Foucault een versnelling in tijd en ruimte en de opkomst van nieuwe technieken, wetenschappelijke methodes, benaderingen, politieke constellaties of maatschappelijke protesten. Al deze elementen leiden tot een heterogeen discoursief en materieel samenspel dat een nieuw 'sociaal probleem' verbeeldt.⁸ Een veiligheidsdispositief is dus een assemblage van enerzijds de praktische toepassing van nieuwe informatie-, communicatie en transporttechnologieën en anderzijds de ontwikkeling van nieuwe opvattingen en ideeën over veiligheid en het bijbehorende beleid. Een veiligheidsdispositief wordt meestal gelanceerd door overheden, maar het kan ook opkomen bij het bedrijfsleven of andere maatschappelijke actoren.

De meerwaarde van dit conceptuele kader is dat het er de aandacht op vestigt dat veiligheid nooit alleen een objectieve categorie is, maar altijd het resultaat van een intersubjectief proces. Bij veiligheidspolitieke agendasetting gaat het om middelen en maatregelen, maar ook om achterliggende ideeën, voorstellingen en belangen. Bovendien biedt het concept dispositief handvaten om veiligheid als fenomeen wat scherper in kaart te brengen en te ontrafelen. Zoals duidelijk werd in de inleiding op dit drieluik, kan het inzichtelijker maken wie de securitiserende actoren zijn (1), wie of wat als de dreiging of de vijand wordt beschouwd (2), wie of wat als bedreigd wordt gezien (3), wat de nieuwe 'technologieën van de verbeelding' zijn en welke gevolgen die technologieën hebben voor de 'timescapes'⁹ (4) en welke nieuwe modaliteiten van bestuurlijkheid ermee worden gelegitimeerd (5).

De opkomst van anarchisme als veiligheidsdispositief

In 1908 verscheen *The man who was Thursday* van de Britse schrijver Giles Keith Chesterton.¹⁰ In deze roman houdt de dichter en anarchist

5 Zie de uitvoerig gedocumenteerde en goed leesbare biografie van Jan Willem Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantische revolutionair* (Amsterdam 2012) 327-329. Het is toch opmerkelijk dat er over Nieuwenhuis' begrip voor politiek geweld eigenlijk niets is geschreven, terwijl Nieuwenhuis er in zijn eigen autobiografie geen geheim van maakt. Zie ook hieronder.

6 Michel Foucault, 'The Confession of the flesh', Interview in: C. Gordon ed., *Power/knowledge. Selected interviews and other writings* (New York 1980) 194-228, aldaar 194.

7 Ibidem, 195.

8 Zie Michel Foucault, *Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France (1977-1978)* (Paris 2004) hoofdstuk 4. Vergelijk ook Claudia Aradau en Rens van Munster, 'Taming the future. The dispositive of risk in the war on terror', in: Louise Amoore und Marieke de Goede, ed., *Risk and the war on terror* (London en New York 2008) 23-40, aldaar 24.

9 Onder 'technieken van de verbeelding' versta ik technieken gericht op en gespecialiseerd in het visualiseren, representeren en verbeelden van een bepaald maatschappelijk fenomeen. Zie Willem Schinkel, 'Prepression: The Actuarial Archive and New Technologies of Security', *Theoretical Criminology* 15.4 (2011) 365-380. Zie voor het begrip 'timescape' de inleiding.

10 C.K. Chesterton, *The man who was Thursday. A nightmare* (herdruk Londen 2008; 1ste ed. 1908).

Lucian Gregory een lofzang op de kunst van de vernietiging:

“An artist is identical with an anarchist”, he cried. “You might transpose the words anywhere. [...] The man who throws a bomb is an artist, because he prefers a great moment to everything. He sees how much more valuable is one burst of blazing light, one peal of perfect thunder, than the mere common bodies of a few shapeless policemen. An artist disregards all governments, abolishes all conventions. The poet delights in disorder only.”¹¹

The man who was Thursday werd beroemd omdat zijn auteur precies de geest van de tijd in woorden had weten te vatten. De roman is een spannend verhaal over een wereldwijde samenzwering, gericht tegen de burgerlijke samenleving. Aan het einde wordt duidelijk dat alle topanarchisten eigenlijk agenten zijn van de Europese politie- en veiligheidsdiensten. Wat een anarchistische samenzwering leek, blijkt precies het omgekeerde: een samenzwering van diegenen die geacht worden het anarchisme te bestrijden. In de roman versmelten Goed en Kwaad en zijn de vijand en de bestrijder niet langer van elkaar te onderscheiden. ‘So that each man fighting for order may be as brave and good a man as the dynamiter [...] We have descended into hell’.¹²

Chestertons roman verwoordde briljant de heersende stemming op de drempel van de Victoriaanse tijd en de twintigste eeuw: de angst voor een wereldwijd netwerk van bommenleggers en anarchisten dat de bestaande samenlevingen in de ondergang wilde storten. Rond 1908 wist iedereen wat een anarchist was. In de publieke beeldvorming waren anarchisten bebaarde, gemaskerde studenten in slordige kleding die het hadden gemunt op koningen en andere staatshoofden. Zij leefden te midden van de duizenden verwarde en ontheemde personen die dankzij verbeterde reismogelijkheden en als gevolg van sociale onrust, politieke vervolging en arbeidscrises door Europe zwierven. Ze hielden zich op in cafés of op zolderkamertjes en beraamden complotten om de status quo te ondermijnen, de autoriteiten uit te dagen of erger. Het konden socialisten zijn, communisten, anarcho-syndicalisten of ‘echte’ anarchisten, die

in de publieke beeldvorming dikwijls aaneengesmeed werden tot één dreiging uit de ‘classes dangereuses’.¹³

Was de dreiging van anarchisme pure projectie of constructie? Er zat in ieder geval een kern van waarheid in. Gedurende de periode 1880-1914 werden er alleen al in Europa (buiten Rusland gerekend) zo’n 160 personen gedood bij (bom-)aanslagen van anarchisten. Meer dan 500 mensen raakten gewond. De aanslagen maakten duidelijk dat niemand veilig was voor deze dreiging. Anarchisten toonden dat ze voor geen enkele autoriteit ontzag hadden. Ze doodden tsaar Alexander II, de Amerikaanse president, drie minister-presidenten, een heleboel ‘gewone’ ministers, politiecommandanten en politici. Zelfs de alom geliefde keizerin Elizabeth van Oostenrijk (‘Sissi’) werd niet gespaard.

De anarchisten zelf deden hun uiterste best zich groter voor te doen dan ze waren en claimden in hun vele tijdschriften dat het slechts een kwestie van tijd was voor de hele wereld in de greep zou zijn van chaos en revolutie. Ze zetten die claim kracht bij met nieuwe, zeer zichtbare en afschrikwekkende technologische vernietigingstechnieken, zoals dynamiet en de automobiel (als vluchtmiddel en als *vehicle born improvised explosive device*).¹⁴ Anarchistische groepjes grepen ook dankbaar de nieuwe mogelijkheden aan om sneller te communiceren en rond te reizen. Westerse anarchisten hielpen hun Russische collega’s bij het voorbereiden van een aanslag op de tsaar. Een Poolse anarchist was in staat dankzij informatie uit de media een staatsbezoek van de tsaar in Frankrijk te verstoren. De Russische nihilist Sergei Netsjajev zag dankzij de goedkopere druktechnieken kans om zijn *Revolutionaire Catechismus* het land uit te smokkelen, te laten vertalen en wereldwijd te verspreiden.¹⁵

11 Ibidem, 4-5.

12 Ibidem, 172-173.

13 Vergelijk Carola Dietze, ‘Terrorismus im 19. Jahrhundert. Politische Attentate, rechtliche Reaktionen, Polizeistrategien und öffentlicher Diskurs in Europa und den Vereinigten Staaten, 1878-1901’, in: Karl Härter en Beatrice de Graaf ed., *Vom Majestätsverbrechen zum Terrorismus. Politische Kriminalität. Recht, Justiz und Polizei zwischen Früher Neuzeit und 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main 2012) 179-196; Carola Dietze, ‘Terror in the nineteenth century. Political assassinations and public discourse in Europe and the United States, 1878-1901’, *Bulletin of the German Historical Institute* 40 (2007) 91-97.

14 Vergelijk Mike Davis, *Buda’s wagon. A brief history of the car bomb* (Londen en New York 2007).

15 Zie Alex Butterworth, *The world that never was. A true story of dreamers, schemers, anarchists and secret agents* (Londen 2010).

Er was werkelijk sprake van samenzweringen en complotten. De mate waarin de anarchisten deze complotten communicatief uitvergrooten en de psychologische terreur die zij daarmee uitoefenden was echter vele malen groter. De projectie van de dreiging door de anarchisten, politie, media en de publieke afschuw vielen effectief samen. Maar er was ook nog iets anders aan de hand. In het laat negentiende-eeuwse discours dook een nieuw element op van (on)veiligheid en (wan)orde. Er ontstond een nieuw dispositief van veiligheid en *gouvernementaliteit*. Deze heterogene assemblage van discursieve en materiële elementen om sociale problemen aan te pakken kon ontstaan door de uitvinding en de toepassing van nieuwe informatie- en transportatietechnologieën die zowel werden omarmd door daders als door bestrijders.¹⁶

De ‘wereldwijde samenzwering’ was het dispositief dat door regeringen en politie- en veiligheidsdiensten werd gehanteerd om zin en betekenis te geven aan de disparate incidenten en aanslagen van anarchisten in diverse landen.¹⁷ Dat dispositief had zoveel succes, omdat het tevens inspeelde op het idee van de komst van een nieuw politiek tijdperk, dat kon worden gekenmerkt als ‘experimental, positive, scientific’.¹⁸ In een tijdperk van enorme vooruitgang, van positivistisch geloof in wetenschap, technologie en experimenten, was de samenzwering het ‘bewijs’ dat diende om de knelpunten en crises van de moderniteit te verklaren en er een positivistische oorzaak aan toe te kennen. Rond 1882 ontwikkelde de Franse politieman Alphonse Bertillon een antropometrisch systeem waarmee criminelen in kaart konden worden gebracht op grond van hun vermeende bioantropologische gezichts- en schedelkenmerken. Aan deze ‘wetenschappelijke’ methode, die wereldwijd zou

worden toegepast, lag de opvatting ten grondslag dat afwijkend, crimineel gedrag zichtbaar was in gezichts- en lichaamskenmerken. De ‘bertillonage’, zoals deze methode kwam te heten, sloot naadloos aan bij het sociaal-darwinistische en eugenetische idee dat schurken genetisch gedegeneerd waren en dat voor hun daden een biologische oorzaak of afwijking kon worden geïdentificeerd. De meerwaarde van dit systeem bestond erin dat de opgemeten lichaamscoördinaten razendsnel werden doorgeseind aan bevriende politiediensten zodat arrestanten konden worden geïdentificeerd (iets wat nog steeds een groot probleem was: arrestanten slaagden er in die tijd nog vaak in hun identiteit geheim te houden of met valse identiteitsbewijzen weg te komen). De foto’s werden met de nieuwe scheeps- en treinverbindingen nagestuurd.¹⁹

Met behulp van nieuwe ‘technologieën van de verbeelding’ bracht het dispositief van de samenzwering een onzichtbare vijand tot leven die voor die tijd niet of nauwelijks te definiëren viel. Voor de politiediensten gaf het concept van de samenzwering vorm aan een diffuus conglomeraat van allerlei heterogene bedreigingen: van socialisten, reformisten, communisten tot het handjevol echte anarchisten. Zo bood het concept ‘samenzwering’ tevens een *operationeel* houvast. Zelfs als er schijnbaar niets aan de hand was, zoals bij volkomen legale bijeenkomsten van sociaaldemocratische bonden en partijen, kon die schijn bedriegen. De samenzwering berustte immers op deceptie. Het mocht ordelijk lijken, maar onderhuids woekerde het complot. Het was onmogelijk te weten hoeveel leden lid waren van het complot, waar ze zaten, wat hun doelwitten waren, wat ze wilden bereiken en met welke apocalyptische en explosieve middelen. De vijand en de dreiging konden zo eenvoudig enorm worden opgeblazen, om zo een uitbreiding van het veiligheidsbeleid te kunnen legitimeren.

En de anarchisten? Die wakkerden dat modern-positivistische dispositief vrolijk verder aan; Bakoenin had zijn mede-complottista’s viercijferige nummers gegeven, om te suggereren dat er een *World Revolutionary Alliance* bestond die duizenden leden telde. De Franse Bond van Nihilisten verspreidde in 1881 een manifest waarin ze opschepte bezig te zijn met een drie jaar durende campagne die ertoe zou leiden

16 Het begrip *gouvernementaliteit* komt van Foucault. Zie voor Foucaults ideeën over *dispositif* en *gouvernementaliteit*: Foucault, *Sécurité, territoire, population*; Aradau en Van Munster, ‘Taming the future’, 24.

17 Een soortgelijk dispositief met overeenkomstige uitwerkingen werd in deze periode gevormd door de dreiging van ‘het internationale misdadigerdom’, waaronder niet de politieke misdrijven van de anarchisten, maar misdaden van ‘hoteldieven’, autobandieten of andersoortige moderne boeven werden begrepen. Zie J. Jäger, *Verfolgung durch Verwaltung. Internationales Verbrechen und internationale Polizeikooperation 1880-1933* (Konstanz 2006).

18 Butterworth, *The world that never was*, 46.

19 Cyrille Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse Politie. Een staatsinstelling in de maalstroom van de geschiedenis* (Amsterdam 2007) 283. Zie ook Jäger, *Verfolgung durch Verwaltung*, 196-221.

dat honderden goedburgerlijke families werden vergiftigd.²⁰

De Nederlandse politiek en het laat negentiende-eeuwse veiligheidsdenken

In Nederland maakte het dispositief van de strijd tegen het wereldwijde anarchisme aanvankelijk minder furor: het dook minder vaak op in de media en het was ook geen overheersend politiek thema tussen 1880 en 1900. Toch gaf de al dan niet vermeende dreiging van het anarchisme ook in Nederland aanleiding tot het wijzigen van het ambtelijke en politieke veiligheidsbeleid. Ook vonden de nieuwe technologieën van de verbeelding wel degelijk ingang in Nederland, waar ze eveneens samenvielen met nieuwe bestuurlijke modaliteiten en uitvoeringspraktijken.

Dankzij de opkomst van de financiële handel en onder meer de diamantbewerkingsindustrie was er in grote steden als Amsterdam vanaf 1871 sprake van een economische opleving – met de bijbehorende grootstedelijke veiligheidsproblematiek. Ordeverstoringen kwamen vaker voor. Bestuur, beleid en economie werden onderwerp van partijpolitieke debatten, en hetzelfde gold voor vraagstukken van openbare orde en veiligheid.²¹ De grootste bedreiging voor de gevestigde orde vormden rond de jaren tachtig evenwel niet de anarchisten, maar de georganiseerde socialistische onlusten en opstanden, zoals het Amsterdamse Palingoproer van 1886 waarbij 26 doden te betreuren vielen, maakten duidelijk dat gezag en orde onder druk stonden.²² In politieverlagen werd melding gemaakt van 'rode vlaggen' en onrust zaaïende socialistische onlusten.²³ In 1887 werd met het oog op alle onlusten een artikel aan de grondwet toegevoegd waarmee de koning 'ter handhaving van de uit- of inwendige veiligheid [...] elk gedeelte van het grondgebied in staat van oorlog of van beleg' kon verklaren. Op dat moment zou het burgerlijk gezag plaats maken voor militair gezag en kon het leger ingrijpen.²⁴ Deze grondwetswijziging gaf weliswaar een wettige basis aan een praktijk die reeds bestond, maar toonde toch wel degelijk dat er meer belang werd gehecht aan handhaving van gezag. In maart 1888 begonnen arbeiders in de Friese en Groningse veengebieden overal te staken, nadat zij daartoe mede waren aangezet door leden van de Sociaal-Democratische Bond. Ferdinand

Domela Nieuwenhuis, de geruchtmakende leider van de Bond, deed een paar maanden later zijn intrede in de Tweede Kamer. De angst voor de klassenstrijd groeide.²⁵

Parallel aan de opkomst van het socialisme werd de greep op de samenleving via veiligheidsbeleid krachtiger en omvattender. Artikel 3 van de nieuwe Grondwet van 1887 gebod de regering om personen en goederen op het Nederlandse grondgebied bescherming te bieden. Voor de liberalen vormde deze nieuwe nadruk op 'de zorg voor de rust en de veiligheid van den staat' het startsein voor de overgang naar een vorm van preventief en regulerend veiligheidsdenken. Veiligheidsbeleid werd in dienst gesteld van de ordening van de maatschappij rond waarden als nationalisme, liberalisme en plichtsbef; hierbij hoorde ook een voor Nederlandse begrippen tot die tijd ongekende toename van regelgeving.²⁶

Die opkomst van de 'sociale interventie-staat' uitte zich ook in een uitbreiding van het politie-apparaat.²⁷ De politie, verantwoordelijk voor 'den inwendigen vijand', was in de negentiende eeuw sinds 1856 onderverdeeld in vier verschillende korpsen. Tussen deze verschillende politiediensten bestond de nodige overlap in bevoegdheden en was er sprake van conflicterende belangen; het hing in deze situatie vooral

20 Butterworth, *The world that never was*, 181-182.

21 Vergelijk voor de ontwikkelingen in Amsterdam: Piet de Rooy ed., *Waakzaam in Amsterdam* (Amsterdam 2011) 298-321. Zie ook: 'Een terugblik', *De Nederlandsche Politiegids* 3 (1888), afl. 36.

22 Vergelijk Charité, *De Sociaal-Democratische Bond*; Bos, *Waarachtige volksvrienden*.

23 Vergelijk P. de Rooy, *Een revolutie die voorbijging. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer* (Bussum 1971); Ronald van der Wal, *Of Geweld zal worden gebruikt. Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920* (Amsterdam 2000) 172-173; Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 207-221.

24 Zie bijvoorbeeld Stadsarchief Amsterdam, 5225, inv. nr. 759, A30532000159, telegram nr. 164, bureau sectie 5 aan hoofdbureau, 25 Juli 1886, 7.56 uur namiddag; A30532000139, telegram nr. 148, bureau sectie 5 aan hoofdbureau, 25 Juli 1886, 5.50 uur namiddag, Met dank aan Bernard Bremmer.

25 <http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9vvihlf299q0sr/vi7df7it0ez5>. Vergelijk ook R.W. van Zuijlen, *Veiligheid als opdracht. Een onderzoek naar veiligheid als fundamenteel recht en als positieve verplichting van de staat in het licht van de politietak tot strafrechtelijke rechtshandhaving* (Nijmegen 2008) 66.

26 F. Domela Nieuwenhuis ontkent in zijn autobiografie dat de Nederlandse socialistische en anarchistische 'dynamietmannen' waren. Hij noemt die bewering van minister Heemskerk 'leugenachtig'. Wel geeft hij toe te hebben gekoketteerd met buitenlandse anarchisten zoals Elysée Reclus en Peter Kropotkin, wiens teksten hij in 1885 vertaalde: Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist*, 99, 122, 132, 442.

27 Vergelijk H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) 205.

28 De term 'sociale interventiestaat' wordt door Piet de Rooij geïntroduceerd in zijn proefschrift *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding, 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979).

af van individuele hoofdcommissarissen of al dan niet werd overgegaan tot de invoering van vernieuwingen, zoals de oprichting van plaatselijke recherchecentrales (de eerste werd in 1878 in Amsterdam al gevormd), de maandelijkse uitgave van het zogenaamde 'Geheime Register' bestemd voor de verspreiding van signalementen in geschrift en met 'photografische portretten' van gevaarlijke personen of recidivisten, of de invoering van nieuwe wetenschappelijke technieken.²⁹ Het ministerie van Justitie had eigenlijk alleen zeggenschap over het Openbaar Ministerie en dus over strafrechtelijke vervolging en de introductie van nieuwe wetten. Na 1886 traden de lokale officieren van justitie fors op tegen de socialisten en (niet-gewelddadige) anarchisten; vervolgingen waren aan de orde van de dag.³⁰

In vergelijking met andere landen viel het in Nederland nogal mee met de repressie. Tot het einde van de negentiende eeuw was het overheersende idee over de taakstelling van de politie vooral het handhaven van de openbare orde en rust. De arbeidersbeweging en het industriële proletariaat waren kleiner en minder ontwikkeld dan elders. De centrale politieke veiligheids- en inlichtingendienst die in landen als Frankrijk, Duitsland of Oostenrijk een belangrijke rol vervulde, bestond in Nederland (nog) niet.

De strijd tegen het anarchisme in Nederland begint

Wie zette de strijd tegen het anarchisme voor het eerst op de agenda, en hoe verhiel zich dat tot feitelijke aanslagen en gebeurtenissen? Het lijkt erop dat de angst voor anarchisme in het publieke en politieke discours minder aanwezig was dan in omliggende landen, hoewel dat lastig vast te stellen is op basis van enkele kwalitatieve steekproeven.³¹ Toch was er wel wat aan de hand in Nederland. In 1885 waren bij Koninklijk Besluit het transport en de opslag van ontplofbare stoffen strafbaar gesteld wanneer dit gebeurde 'met boze bedoelingen'.³² Op 5 december 1888 werd er voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis gepoogd een aanslag te plegen met dynamiet. De burgemeester van Amsterdam, Gijsbert van Tienhoven, de politiecommissaris J.D. Stork en de advocaat-generaal J.A.E. Jolles ontvingen 'noodlottige kistjes, met helschen toelag op den goedmoedigen Sintnicolaasavond uitgezonden om dood en verderf te verspreiden'.³³ De daders werden tot groot verdriet van de Amsterdamse politie nooit gepakt, dus we weten niet uit welke hoek de explosieve surprises kwamen.³⁴

Opmerkelijk genoeg deed de burgemeester er in samenwerking met politie en justitie alles aan om de zaak buiten de pers te houden. Van Tienhoven bracht de pakketjes bijvoorbeeld zelf bij de politie langs en liet geen dienders naar zijn huis komen. 'Allereerst, wanneer het groote publiek daarvan onkundig gelaten was, zouden de daders reeds voor zich zelfen alle voldoening missen'; in de tweede plaats 'zouden zij allicht door het stilzwijgen tot minder voorzichtigheid zijn verlost en daardoor zich zelve hebben bloot gegeven'.³⁵ Van de pers moest de politie toen al niets hebben, zeker niet wanneer het ging over anarchistische aanslagen. 'De pers, de groote en de kleine, springt uit den band, en prikkelt zonder ophouden de hartstochten, de gemoederen van den tegenstander'.³⁶

De aanslagen leidden wel tot een eerste politieke debat naar aanleiding van de post van 2500 gulden voor 'geheime uitgaven' op de justitiebegroting. Die post, die overigens was gedaald van 10.000 gulden in 1862 tot 2500 gulden in 1889, bracht Domela Nieuwenhuis in de Kamer tot de sneer dat de politie zeker zelf de hand had gehad in de aanslagen van 5 december 1888. Prompt

29 Zie: C. Fijnaut, *De recherche onder de loupe. De reguliere recherche in Nederland. Enkele algemene beschouwingen over haar opbouw rond de voorbije eeuwwisseling* (Lochem 1985) 12. Vergelijk ook de artikelen in *De Nederlandsche Politiegids* over het succes van 'detectives' in het buitenland: 'Over detectives en geheime politie', I, II & III, *De Nederlandsche Politiegids* 3 (1888), afl. 28, 29 en 30; H. van der Hoeven, 'Over de onbetrouwbaarheid en de onvolledigheid onzer recidivistenstatistiek', *Tijdschrift voor Strafrecht* 5 (1891) 275-277; Zie voor een uitvoerige beschrijving van al die politieapparaten de politiereeks van Fijnaut, Smeets, Van der Wal en Meershoek: Cyrille Fijnaut, *De geschiedenis van de Nederlandse Politie. Een staatsinstelling in de maalstroom van de geschiedenis* (Amsterdam 2007); Jos Smeets, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. Verdeeldheid en eenheid in het rijkspolitieapparaat* (Amsterdam 2007) en Guus Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. De gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam 2007) en Ronald van der Wal, *De vakorganisatie en het beroepsopdracht* (Amsterdam 2007).

30 Vergelijk H.C. Heering, *Socialisten en justitie. Kroniek van een moeilijke relatie* (Groningen 1994) 37.

31 Een steekproefsgewijze raadpleging van dagbladen en kranten en van parlementaire verslagen laat slechts af en toe wat momenten zien waarop anarchisme tot berichtgeving en ophef leidde. De *Nederlandsche Politiegids* besteedt er wel meer aandacht aan. Meer onderzoek naar berichtgeving en beeldvorming over anarchistisch geweld is zeker gewenst.

32 KB, Staatsblad nr. 187, 15 oktober 1885.

33 'Uit de Hoofdstad', *De Nederlandsche Politiegids* 3 (1888), afl. 37.

34 Vergelijk Fijnaut, *Geschiedenis van de Nederlandse politie*, 274; Smeets, *De Nederlandse politie*, 75.

35 'Uit de Hoofdstad', *De Nederlandsche Politiegids* 4 (1889), afl. 37.

36 'Uit de Hoofdstad', III, *De Nederlandsche Politiegids* 4 (1889), afl. 40.

Een foto van de Amerikaanse anarchiste Emma Goldman, opgestuurd door de Pruisische politie, omstreeks 1895

Bron: Nationaal Archief Den Haag, Archief MinJus, inv.nr. 6486

daarna stemden alle andere 79 Kamerleden voor de begroting. De *Politiegids* riep echter op tot voorzichtigheid. ‘Lange, lange jaren scheiden ons van de staatkundige politie van het eerste Keizerrijk [...] De ijzeren roede van Napoleon, zoo schreven wij elders, drukte loodzwaar op de lage landen aan de zee, en zijne geheime agenten zorgden maar al te goed dat onze luyden dien druk niet ontkwamen.’ Met andere woorden, steun voor de politie was goed, maar een centrale geheime politie was nog een brug te ver.³⁷

Uit de archieven van het ministerie van Justitie blijkt dat lokale politiediensten en officieren van justitie vanaf 1893 steeds vaker meldingen over rondreizende anarchisten aan de minister doorstuurden. Die eerste meldingen hadden betrekking op twee thema’s: de angst dat socialistische bijeenkomsten door anarchisten zouden worden benut om ordeverstoringen te veroorzaken, en de zorg over ‘vreemdelingen’ binnen de gemeentegrenzen die wellicht kwade zaken in de zin hadden. Normaliter handelden de lokale politiediensten en officieren dit soort zaken zelf af, samen met de burgemeester. Justitie kreeg pas een bericht als de regionale procureurs van mening waren dat er een opsporingsrelevantie bestond voor het Openbaar Ministerie.

Dat gebeurde voor het eerst in 1894, een jaar vol anarchistisch geweld in Europa. Op 22 februari van dat jaar had de Franse anarchist Emile Henry een aanslag gepleegd op café Terminus in Parijs, waarbij vijf doden waren gevallen. Zijn proces begon twee maanden later en leidde in heel Europa tot solidariteitsacties van anarchisten. Zelfs in de Verenigde Staten vonden anarchistische marsen plaats. Ook dichterbij huis, in het mijnstadje Luik, waar enkele recente mijnongevallen de onvrede onder socialisten had aangewakkerd, roken anarchisten hun kans. Op 1 mei 1894 ontplofte in de Sint Jacobskerk te Luik een

meer dan zes kilo zware bom, gevolgd door nog een zware explosie twee dagen later. Bij die aanslag raakte een lokale huisarts, mijnheer Renson, zwaargewond. De anarchisten hadden het echter niet voorzien op de huisarts maar op de voorzitter van de rechtbank, die dezelfde achternaam droeg. Ze hadden dus per ongeluk het verkeerde huis opgeblazen. Al snel bleek dat de daad was gepleegd door enkele Luikse anarchisten, maar dat zij waren overgehaald en betaald door een vreemdeling, die een paar maanden eerder zijn intrek in de stad had genomen en zich voordeed als baron Ernest von Ungern-Sternberg.

De lokale daders werden gepakt, en de Luikse onderzoeksrechter vaardigde meteen een opsporingsbevel uit, inclusief foto en persoonsbeschrijving.³⁸ Maar Von Ungern-Sternberg slaagde erin te ontkomen. In zijn hotelkamer vond de politie wel een briefje met namen van acht Duitsers, twee Nederlanders en vijf Belgen die hem zouden hebben geassisteerd.³⁹ De Luikse officier van Justitie stelde nu ook zijn Nederlandse collega op de hoogte van de dreiging en de opsporingsactiviteiten. Op 31 mei werd de minister van Justitie, de oud-liberaal W. van der Kaay er door de procureur van Den Bosch, jonkheer Theodore Serraris, van op de hoogte gesteld dat de dader van een anarchistische aanslag, ene ‘Ungern von Sternberg’, zich een tijd in Maastricht had opgehouden en daar ‘herhaaldelijk in aanraking is geweest met den bekenden en zeer gevaarlijken socialist Vliegen, uitgever en drukker van *De Volkstribuun*’, een socialistisch tijdschrift.⁴⁰ Willem Vliegen was een bekende propagandist en typograaf in Maastricht, en zou in augustus van dat jaar de oprichtingsvergadering van de SDAP leiden. Serraris vroeg en kreeg toestemming om Vliegen en zijn kameraden beter in de gaten te houden en te ondervragen.⁴¹

Inmiddels had Von Ungern-Sternberg in Amsterdam zijn toevlucht gezocht tot de Russische consul. Zoals blijkt uit recent onderzoek van de Britse historicus Butterworth, was de baron in werkelijkheid een Russische Ochrana-agent die luisterde naar de naam Cyprien Jagolkovsky. In opdracht van zijn superieur Rachkovsky, die opereerde vanuit de Russische ambassade in Parijs, had hij een serie aanslagen in westerse hoofdsteden georganiseerd om het vermoeden van de internationale samenwerking van anarchisten kracht bij te zetten.

37 ‘Geheime Uitgaven’, I en II, *De Nederlandsche Politiegids* 5 (1890), afl. 51 en 52.

38 Nationaal Archief Den Haag (NA), pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, Cabinet du Juge d’Instruction/Arrondissement de Liège, ‘Signalement et Portrait’, Luik, 20 mei 1894.

39 Butterworth, *The world that never was*, 338-345. Butterworth heeft geen onderzoek gedaan in Nederland, en maakt van deze perikelen in en om Luik en Maastricht geen gewag.

40 NA, Archief ministerie van Justitie 1876-1914, pl. nr. 2.09.05, inv. nr. 6486, Dossier nr. 2, 4 juni 1894, Brieven Serraris aan de minister van Justitie, 31 mei 1894 en 2 juni 1894.

41 Zie Perry, *De voorman*; A.A. de Jonge, ‘Vliegen, Wilhelmus Hubertus (1862-1947)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, zie: URL:<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/en/lemmata/bwn1/vliegen> [10-02-2012].

ARRONDISSEMENT
DE LIÈGE

Liège, le 20 mai 1894.

CABINET DU JUGE D'INSTRUCTION

SIGNALEMENT ET PORTRAIT

d'un individu se disant BARON ERNEST D'UNGERN-STERNBERG, né le 27 février 1867, à Nestkoutschnoyé (Russie), fils de Philippe-Paul-Léonard, demeurant à Saint-Petersbourg, rue Maximilien, 4/4, et de CHOMITSCH, Barbe, décédée à Saint-Remont (Italie), en 1872.

Age : 27 ans environ;
Taille : un peu au-dessus de la moyenne, assez corpulent;
Cheveux : blonds;
Front : découvert;
Teint : pâle, jaunâtre;
Barbe : n'en portait plus le jour où il a quitté Liège;
Moustaches : blondes et longues;
Fossète au menton; deux cicatrices au biceps gauche.
Il a la marche traînante et tient la pointe des pieds très en dehors.

Lèvres lippues qu'il entr'ouvre et avance fortement même lorsqu'il ne parle pas. Prend de faux noms dans les villes où il réside. Se déguise en ouvrier maçon et mécanicien, portant une large culotte en velours coté, une blouse bleue assez courte qu'il recouvre d'un veston fripé, brun à carreaux; se coiffe d'une casquette en étoffe grise unie.

Prévenu d'être auteur, co-auteur ou complice des crimes spécifiés ci-dessous, commis les 21, 28 avril et 3 mai 1894, à Liège.

Destruction ou tentative de destruction d'édifices, par l'effet d'une explosion; tentative d'assassinat; coups et blessures volontaires, avec préméditation, ayant entraîné une incapacité de travail personnel; fabrication et emploi de substances explosives et d'engins meurtriers, agissant par explosion, dans l'intention de commettre ou faire commettre un crime contre les personnes et les propriétés; association formée dans le but d'attenter aux personnes et aux propriétés; complot formé dans le but de porter la dévastation, le massacre ou le pillage dans une ou plusieurs communes. (Art. 394, 398, 399, 520, 522 et suivants, 125, 66, 67, 51, 52 du Code pénal et la loi du 22 mai 1886.)

Le soussigné prie tous agents de la force publique de rechercher le susdit individu, de l'arrêter, attendu que mandat d'arrêt existe contre lui; en cas où il serait arrêté à l'étranger, l'extradition sera immédiatement réclamée par voie diplomatique.

Le Juge d'instruction,
Alph. SENY.

Dess. Joseph Gilsoul, square de la Cathédrale, à Liège.

Een opsporingspamflet voor baron von Ungern-Sternberg, opgestuurd door de procureur-generaal te Luik, 1894

Bron: Nationaal Archief Den Haag, Archief MinJus, inv.nr. 6486

In opdracht van de Ochrana had Jagolkovsky anarchisten in West-Europa betaald om aanslagen te plegen; in Luik was deze opzet succesvol gebleken. In Nederland had Jagolkovsky de pech dat hij aanklopte bij zo'n beetje de enige Russische consul die niet van het Ochrana-complot op de hoogte was. Deze integere Rus weigerde zijn landgenoot te beschermen en stapte naar de Amsterdamse politie. Daar had men ook al ontdekt dat de verdachte geen telg was van de bekende Baltische aristocratische familie Ungern-Sternberg. Jagolkovsky had intussen echter de benen genomen en zat alweer in Rusland.⁴²

Hoe de vork precies in de steel zat, was in 1894 nog niet bekend. Pas in januari 1895, tijdens het proces tegen de aanslagplegers in Luik, doken vage geruchten op over een mogelijke dubbelrol van Von Sternberg. Het gerenommeerde hoofd van de Amsterdamse recherche, Christiaan Batelt, getuigde er dat 'de valsche baron' in Amsterdam onder de naam Stein bij de anarchist Guérin had gewoond en bij de Russische consul om hulp had verzocht met het verhaal dat hij bij de aanslag aanwezig was geweest als 'geheim agent'.⁴³ Maar de consul zweeg inmiddels in alle talen en wilde ook niet meer als getuige in Luik verschijnen. Rusland weigerde bovendien Jagolkovsky uit te leveren en ging evenmin op de geruchten in.⁴⁴

De zaak had niettemin grote gevolgen voor de Nederlandse socialisten, want die werden dankzij de inspanningen van Serraris en enkele collega-procureurs in verband gebracht met de dreiging van het anarchistische geweld. Een van de Nederlandse namen op het briefje van Von Sternberg, zoals hij door de Nederlandse politie aanvankelijk nog werd genoemd, was immers die van Vliegen. Von Sternberg was tussen 29 april en 2 mei (dus net vóór en net ná de aanslagen) drie keer bij Vliegen op bezoek geweest. De politie had geruchten opgevangen dat Vliegen en een zekere 'Pieters' 'gevaarlijke sujetten'

waren, die 'met hunne Belgische partijgenoten in verbinding' stonden en 'dynamiet uit België invoerden'.⁴⁵ De politie vermoedde dat Von Sternberg zijn 'dreigingsmanifesten' bij Vliegen had laten drukken en haalde meerdere malen diens woning en drukkerij overhoop. Daarbij werd een brief van Von Sternberg aangetroffen. Vliegen ontkende die brief ooit eerder te hebben gezien en beweerde dat 'Sternberg, die driemaal bij hem was geweest, dien brief had ondergeschoven om hem ongelukkig te maken' (waar Vliegen gezien Von Sternbergs opdracht als *agent provocateur* heel goed gelijk in kan hebben gehad). Naast Vliegen en Pieters had justitie ook nog andere socialisten op het oog: ene 'Cornelissen te Amsterdam', die wellicht ook iets met de vermeende anarchistische samenzwering te maken zou hebben gehad, en J.J. Claessens, een spoorwegconducteur bij wie Von Sternberg had overnacht. Claessens was voorzitter van de socialistische vereniging Steeds Voorwaarts en had van 2 tot 4 juni ook Domela Nieuwenhuis te logeren gehad. Op deze manier breidde het complot zich steeds verder uit. Officieren van justitie reisden veelvuldig heen en weer tussen Maastricht, Luik, Brussel en Amsterdam en maakten de socialisten het leven zuur.⁴⁶

In dit geval had de Ochrana dus succes: Serraris greep de druk uit België maar al te graag aan om de bestrijding van het vermeende anarchistische gevaar in Nederland op te voeren. Ook het ministerie van Justitie was ontvankelijk voor dit nieuwe dreigingsbeeld. Het tweewekelijkse krantje *Anarchist. Anarchistisch Kommunistisch Orgaan*, uitgegeven in Den Haag, werd op het ministerie goed gelezen. Bepaalde passages werden aangestreept, zoals op 2 juni 1894 de verklaring van de inmiddels onthoofde Emile Henry en het bijbehorende redactionele commentaar: 'Steeds nog is de dynamietbom aan 't woord. Ten spijt van de talrijke arrestatiën, de verscherpte wetten en de vele ter doodbrengingen gaan de anarchisten onverschrokken voort dood en verderf te zaaien in de rijen hunner vijanden.' De auteur dreigde dat de 'bommenmanie' ook heel eenvoudig naar Nederland kon overslaan: 'In Nederland zijn de geest van zelfstandigheid en de revolutionaire idee onder de socialistische arbeiders te sterk doorgedrongen, dan dat zij deze daden van individueel verzet niet op rechte waarde weten te schatten. Het nakroost der

42 Butterworth, *The world that never was*, 342.

43 Batelt (1846-1919) had in 1883 al een fotografische dienst bij de Amsterdamse politie laten oprichten en was een vooraanstaand expert in recherchezaken.

44 Zie: 'België', *De Baanbreker*, 5 januari 1895, afl. 58; *De Baanbreker*, 26 januari 1895, afl. 61.

45 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, dossier nr. 7, Brief Serraris aan minister van Justitie, 11 juni 1894, Den Bosch.

46 NA, pl. nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, dossier no. 2, Brief Serraris aan minister van Justitie, 2 juni 1894, Den Bosch; dossier no. 9, Brief Serraris, 14 juni 1894.

geuzen is niet zoo ontaard of elke daad van vrijheidszin en onbuigzamen moed vindt in onze gemoederen nog altijd weerklink.⁴⁷

Het veiligheidsbeleid wordt opgeschaald

In 1894 leek er meer aan de hand te zijn. Politiecommissarissen en procureurs stuurden de minister rapporten toe van anarchistische vergaderingen.⁴⁸ Verdachte pakketjes werden aangetroffen. De officier van justitie van Den Haag kreeg in mei 1894 een keurig recept voor nitroglycerine en dynamiet in handen, via een 'geheim rapporteur' afkomstig van een plaatselijke anarchist. Het ministerie kreeg het verzoek te testen of dit recept echt was, want alleen dan was het strafbaar.⁴⁹ Een vermeend pakket met dynamiet, dat in Haarlem was aangetroffen in een treinwagon met steenkolen afkomstig uit Duitsland, bleek bij nadere inspectie onschadelijk te zijn.⁵⁰ Het incident deed een officier van de pyrotechnische diensten van de Krijgsmacht (die verantwoordelijk was voor de opruiming van explosieven) niettemin overgaan tot het opstellen van een handleiding 'hoe om te gaan met helsche machines'.⁵¹

Maar een echte 'helsche machine' dook niet op. De Nederlandse propaganda bleef dadenloos. En van banden met socialisten was ook weinig te bespeuren, integendeel: zij moesten niets hebben van de chaoten die alleen 'de reactie' in de kaart speelden.⁵² Net als de Luikse socialisten probeerden de Nederlandse verdachten in de zaak rond de ontploffing in de kerk zich uit alle macht van het anarchisme te distantiëren. De Nederlandse politie moest in 1894 toegeven dat noch Vliegen, noch Claessens aangeklaagd konden worden voor medeplichtigheid en dat het 'bewijs' (de brief en de geruchten) niet bleek te kloppen.

Het dispositief van de strijd tegen het anarchisme had evenwel definitief postgevat. Serraris greep de dreiging van de internationale samenwerking aan om het regionale politieapparaat grondig te hervormen, en vond minister Van der Kaay in dit opzicht aan zijn zijde. Hij verzocht de minister om het ontslag van de hoofdcommissaris van politie te Maastricht, W. Graven, die daar al sinds 1858 de scepter zwaaide. De Maastrichtse politiechef had hem pas op 31 mei, dus ruim een maand later, ingelicht over het verblijf van Von Sternberg in zijn regio. Serraris vond dat de man

'versleten is, en in die belangrijke grens-Gemeente in deze ernstige tijden, door een ijverig en wakker ambtenaar behoort vervangen te worden'.⁵³ Van der Kaay gaf hem gelijk. Hij zorgde ervoor dat Maastrichtse korpschef eervol ontslag kreeg en met een 'flink pensioen' naar huis werd gestuurd.⁵⁴ Nu kon Serraris eindelijk zijn korps opschonen en 'geheime politie-beambtes' aanstellen, 'bekend met de Fransche en Duitsche talen, met de opdracht zooveel mogelijk de handelingen en plannen na te gaan van de vele in die streek wonende of tijdelijk vertoevende sociaal-democraten en anarchisten, waaronder verscheidene Belgen en Duitschers'.⁵⁵

Tegelijkertijd breidde de verdachtenpopulatie zich uit. Volgens Serraris zochten steeds meer Franse vluchtelingen hun heil in Nederland, weggejaagd door een nieuwe wet tegen verspreiding van anarchistisch gedachtegoed in eigen land. De strijd tegen anarchisme had daarom ook gevolgen voor 'vreemdelingen'. In de pers en in de samenleving nam de aandacht voor 'gevaarlijke sujetten' en 'vreemde snoeshanen' toe. De aanslagen in België en Frankrijk, waar op 25 juni 1894 premier Sadi Carnot werd gedood door de Italiaanse anarchist Sante Caserio, versterkten de onrust die zo ontstond.⁵⁶ 'Voorjaar en zomer zijn rijk geweest aan opzienbarende misdrijven over en binnen onze grenzen', waarschuwde *De Nederlandsche Politiegids*. 'Dynamiters behoeven niet te corresponderen met elkander; zij laten die taak over aan de pers, wel wetende over welke onweerstaanbare middelen de koningin

47 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, dossier nr. 2, 'De Propaganda der Daad', N.N., *Anarchist* 7, 2 juni 1894, afl. 59.

48 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, dossier nr. 8, Brief van procureur-generaal van Amsterdam aan minister van Justitie, 14 jun 1894.

49 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, dossier nr. 10, Briefwisselingen politie, minister van Justitie, 22 mei – 13 juni 1894.

50 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, dossier nr. 25, Brief procureur-generaal van Amsterdam aan minister van Justitie, 20 juli 1894; Brief officier van justitie van Haarlem aan minister van Justitie, 27 juli 1894.

51 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6442, nr. D36, Brief minister van Justitie aan minister van Oorlog, 3 augustus 1894. Met dank aan Jos Smeets.

52 Zie de felle stellingname van het sociaal-democratische tijdschrift *De Baanbreker* tegen de anarchistische 'nieuwlichterij': NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, 'Wat wij willen', *De Baanbreker*, 7 juli 1894, afl. 32, 1.

53 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, dossier nr. 2, Brief Serraris aan minister van Justitie, 2 juni 1894, Den Bosch.

54 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, dossier nr. 7, Brief minister van Justitie aan Serraris, 13 juni 1894, Den Haag.

55 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, dossier nr. 22 Briefwisseling minister van Justitie en procureur-generaal van Amsterdam, 25 september 1894.

56 Vergelijk de reactie in de Nederlandse bladen, zoals in *Anarchist* 7, 21 juli 1894, afl. 62; en 'Aanranding van 't Gezag', *De Nederlandsche Politiegids* 9, juli 1894, afl. 103.

der aarde beschikt, om zich te doen hooren en van zich te doen spreken.⁵⁷ Volgens de *Politiegids* hadden de *dynamitards* het bovendien niet alleen voorzien op hoogwaardigheidsbekleders, maar ondermijnden zij de algehele publieke en morele orde: ‘En ons land? [...] Toen kwamen enkele opzienbarende aanslagen tegen de zeden. Hoe verscheiden ook, ’t was of zij door een draad aan elkander verbonden waren’. De ‘draad’ bestond volgens het blad uit opstand tegen het gezag en het gebruik van de pers om onzedelijke daden te verheerlijken.⁵⁸

Gealarmeerd door berichten in de krant maakten oplettende burgers bij de politie melding van verdachte vreemdelingen. Een huisarts in Amsterdam herinnerde zich dat hij 15 maart 1894 de verdachte baron Ungern-Sternberg nog in zijn praktijk had gehad en meldde dat aan de politie te Luik en Amsterdam. Buitenlandse Zaken stuurde het rapport meteen door aan de regeringen van Duitsland, Rusland en België. Per ommekeer ontving Buitenlandse Zaken een dankbetuiging van de Keizerlijke Russische Regeering.⁵⁹ In juli 1894 ontving de minister van Justitie een rapport over twee verdachte Spanjaarden die in een ‘koffiehuis’ hadden zitten smoezen over een aanslag ‘op den Hoofden van den Staat’ in Spanje. De politie van Den Haag liet een opsporingsbevel en een signalement uitgaan en de Spaanse autoriteiten werden op de hoogte gesteld, waarvoor het ministerie ditmaal een bedankje ontving van de Regentes van Spanje.⁶⁰ Justitie ontving ook verzoeken om uitlevering of signalering uit landen als Rusland, België of Duitsland. De post en telegraaf draaiden overuren.

Het toezicht op vreemdelingen werd verscherpt. De regionale procureurs meldden sowieso aan de minister hoeveel ‘vreemdelingen’ zich in hun gebied ophielden.⁶¹ Als zo’n ‘vreemdeling’ geen vergunning had en op de één of andere manier in de gaten liep, werd hij zonder pardon het land uitgezet. In oktober 1894 kreeg de minister uit Den Haag de melding dat er een vreemdeling was gesignaleerd die ‘geen papieren [heeft] kunnen toonen en een uit Frankrijk verbannen anarchist [zoude] zijn. Zijne verwijdering komt mij gewenscht voor’, aldus de verantwoordelijke procureur-generaal. De minister was het daarmee eens.⁶²

De angst voor de anarchistische vreemdeling leidde tot allerlei activiteiten, maar aanwijzingen voor concrete incidenten of arrestaties zijn in de archieven nauwelijks te vinden. Zo werden de bewaking en de beveiliging van de koningin-regentes en haar dochter eind 1894 opgevoerd door de procureur van Arnhem, die had gehoord dat zich ‘verdachte lieden’ of ‘vreemdelingen’ in Apeldoorn of in den omtrek’ vertoonden. Op de stations rondom Apeldoorn werd gepost om de aankomende reizigers in de gaten te houden en het toezicht moest zich ook uitstrekken tot Beekbergen en Vaassen, omdat ‘Hare Majesteit niet zelden Hare rijtoeren’ daar verrichtte. Het toezicht mocht alleen ‘geen opzien’ wekken.⁶³

Volgens de procureur-generaal was het een kwestie van tijd voordat de lont in het kruitvat zou slaan.⁶⁴ De alarmistische taal nam toe (hoewel er behalve de zaak-Von Ungern nog steeds niets was gebeurd in Nederland). Op 24 januari 1895 legde Serraris de minister een serie voorstellen tot wetswijzingen voor, die erop gericht waren opruiing, belediging, en het aanzetten tot strafbare feiten strafbaar te stellen en censuur op dagen weekbladen in te voeren. ‘Ik voor mij deel niet het gevoelen van hen, die meenen dat men die [socialistische, BdG] partij haren gang moet laten gaan, dat men haar drijven moet laten “uitzien”, en derhalve het oude “laissez faire, laissez passer” ook ten hare opzigte moet toepassen’. Vooral de pers speelde in de ogen van Serraris een kwalijke rol. ‘De pers is tot dusverre het magtigste wapen dat de socialistische partij tot propaganda harer gebruikt [...] Er zijn er die het dagbladzegel weder ingevoerd zouden willen zien.’⁶⁵

Deze poging tot criminalisering van de gehele sociale beweging ging de minister te ver.

57 ‘Schadelijke openbaarmaking van misdrijven’, *De Nederlandsche Politiegids* 9, december 1894, afl. 108.

58 Ibidem.

59 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, dossier nr. 4, Brief Buitenlandse Zaken aan Justitie, 29 juni 1894, inclusief het verslag van de huisarts; Brief minister van Buitenlandse Zaken aan minister van Justitie, 16 juli 1894.

60 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, dossier nr. 19, Brief minister van Justitie aan minister van Buitenlandse Zaken, 6 juli 1894; Gezant te Madrid aan Buitenlandse Zaken, 21 juli 1894.

61 Zie bijvoorbeeld NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, Vierde kwartaalbericht van de procureur-generaal van Leeuwarden aan minister van Justitie, 19 januari 1893

62 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, dossier nr. 4, Briefwisseling minister van Justitie met procureur-generaal van Den Haag, dossier nr. 4, 3 oktober 1894.

63 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, Brief procureur-generaal Arnhem aan minister van Justitie, 5 november 1894.

64 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6486, Vierde kwartaalbericht van de procureur-generaal van Leeuwarden aan minister van Justitie, 19 januari 1893, 12-13.

65 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6487, dossier nr. 18, Brief Serraris aan minister van Justitie (met kanttekeningen van de minister), 24 januari 1895.

'Elk geval moet op zichzelf beoordeeld worden', krabbelde Van der Kaay, nog altijd een klassiek liberaal, in de kantlijn. Bovendien, het beleid van lankmoedigheid en toegeeflijkheid was 'in de noordelijke provinciën toch met succes beproefd. Daar worden juist omdat men het maar heeft laten begaan de vergaderingen dezer [socialistische en anarchistische] bonden bijna niet bezocht dan door eenige jongelieden'. De grondrechten mochten niet generiek worden ingeperkt. De minister begon echter toch enigszins te schuiven. Hij gaf toe dat het Wetboek van Strafrecht wel wat kleine aanvullingen kon gebruiken. Vooral Serraris' voorstellen om het beledigen van gezagsorganen strenger te beoordelen en het aanzetten tot strafbare feiten strafbaar te stellen spraken de minister aan. In december 1894 liet hij de Sociaal-Democratische Bond verbieden. De tijden waren wel degelijk aan het veranderen.⁶⁶

In 1895 ondernam regentes Emma verschillende bezoeken in het land, om de natie bekend te maken met de jonge kroonprinses Wilhelmina. Die serie bezoeken leidde tot een nieuwe reeks maatregelen. De regentes kreeg een speciaal daartoe ingesteld escorte dat socialisten en anarchisten op afstand moest houden, maar dat tegelijkertijd nooit mocht vervallen in 'brut optreden tegenover een publiek, dat uiting geeft aan zijne gevoelens van gehechtheid aan het Vorstenhuis of – waar het een vreemd Vorstenhuis geldt – van belangstelling in den vorstelijken persoon'.⁶⁷

Op 15 en 16 mei deden de regentes Emma en de veertienjarige prinses Wilhelmina Den Bosch aan. Burgemeester Van der Does de Willebois, die bang was voor 'anarchisten en sociaaldemocraten', liet uit andere plaatsen rechercheurs in burger aantreden, die zich als verslaggevers tussen het publiek begaven.⁶⁸ Op 25 mei 1895 reisde de koninklijke stoet per trein naar Tilburg, de grootste stad van Brabant, en bezocht hij daarna nog Maastricht. De socialisten en anarchisten in de provincies Brabant en Limburg hadden het niet makkelijk gedurende die koninklijke zomermaanden. De procureur-generaal probeerde met het oog op het vorstelijke bezoek per trein socialistische spoorwegmedewerkers te laten ontslaan. Serraris liet de drukkerij van *De Volkstribuun* nog eens doorlichten. Kort daarna brandde het bedrijfje onder nooit opgehelderde omstandig-

heden af.⁶⁹ Ter voorbereiding op het bezoek van de majesteit aan het Zuiden van het land liet de minister in samenwerking met de Pruisische en Belgische autoriteiten Nederlandse anarchisten onder bewaking stellen. Twee Pruisische en vier Belgische geheim agenten werden tijdens het vorstelijk bezoek aan de Nederlandse rechercheurs toegevoegd.⁷⁰

Met de vorstelijke zegetour door het land als aanleiding kwam er meer politieke ruimte voor nieuwe maatregelen tegen de vermeende dreiging van het anarchisme. Ook nam de druk vanuit het buitenland toe. Zo ontving de minister van Justitie in december 1895 van de Duitse gezant een verzoek om mee te werken aan de strafbaarstelling van het verspreiden van socialistische geschriften, omdat de Duitsers van mening waren dat op die manier vanaf Nederlands grondgebied 'de veiligheid van [...] bevriende staten in gevaar werd gebracht of althans tot verstoring van orde en rust aldaar zou leiden'. Maar zover wilde de minister niet gaan. Die 'verspreiding heeft sedert jaren in ons land vrijelijk plaats gehad krachtens de bij de Grondwet aan ieder gewaarborgde vrijheid om zijn meening door middel van de drukpers te openbaren.' Om nu alsnog 'martelaren te kweeken' of 'verbittering te wekken' onder de sociaaldemocraten en daarmee 'die partij voedsel te geven' zag de minister niet zitten. 'De ervaring heeft het doeltreffende van die gedragslijn aangetoond, want het staat buiten twijfel vast, dat in Nederland niet alleen de sociaal-democratische woelingen sedert eenige jaren zeer zijn verminderd in aantal en belangrijkheid, maar dat ook de invloed der leiders op het volk sterk is afgenomen en de belangstelling in de beweging zelve allengs dalende is.'⁷¹ De bestuurlijke modaliteiten van het Nederlandse veiligheidsdispositief verschilden dus wel van het

66 De SDB ging onder de naam Socialistenbond gewoon verder.

67 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6487, dossier nr. 27, Besluit, ondertekend door de minister van Oorlog en Hare Majesteit Wilhelmina, 28 februari 1895; dossier nr. 3, Brief minister van Justitie aan procureur-generaal van Den Bosch, 5 april 1895.

68 Jac Biemans ed., *Koninklijke bezoeken aan 's-Hertogenbosch 1895-2006* (Alphen a/d Maas 2007).

69 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6487, dossier nr. 9, Briefwisseling minister van Justitie, Buitenlandse Zaken en procureur-generaal van Den Bosch, 18 mei 1895; dossier nr. 3, Briefwisseling minister van Justitie en procureur-generaal van Den Bosch, 4 juni 1895.

70 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6487, dossier nr. 12, Brief Serraris aan minister van Justitie, 17 juni 1895.

71 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6488, dossier nr. 6, 8 januari 1896, Briefwisseling minister van Justitie, Buitenlandse Zaken en de Duitse gezant, 18 december 1895.

Duitse: strengere controle, repressie, bewaking en beveiliging waren in orde, maar constitutionele inperkingen en publieke censuurmaatregelen waren minder gewenst.

Bertillon in Nederland

De volgende stap in de uitbreiding van het dispositief van de strijd tegen het anarchisme werd door de politie zelf geïnitieerd, met als doel aansluiting te zoeken bij nieuwe wetenschappelijke inzichten en theorieën en internationale ontwikkelingen. Een goed voorbeeld hiervan is de invoering in Nederland van het systeem van Bertillonage. Dat systeem was al in 1882 in Frankrijk en daarna ook in Engeland en Duitsland ingevoerd.⁷² Nu kreeg het door toedoen van de Rotterdamse hoofdcommissaris van politie Willem Voormolen ook in Nederland voet aan de grond. In februari 1896 werd de Parijse politieambtenaar Alphonse Bertillon naar Nederland gehaald, waar regentes Emma hem en Voormolen een koninklijke onderscheiding verleende.⁷³ Rond dezelfde tijd kondigde de minister van Justitie bij Koninklijk Besluit aan dat zijn departement over zou gaan tot de invoering van ‘anthropologische signalen’.⁷⁴ Dat hield in dat Justitie de ‘moderne’ wetenschappelijke inzichten uit de jonge discipline van de criminologie overnam en ging werken met het ‘bertillonage’-systeem, oftewel gestandaardiseerde fotoherkenning van misdadigers, mede gebaseerd op hun vermeende bioantropologische gezichts- en schedelkenmerken.

In navolging van politiehervormingen in Engeland brachten nieuwe politiecommissarissen in deze jaren een omslag teweeg in het denken over de taak van de politie: de aandacht verschoof van repressie naar preventie en dus van misdaadbestrijding naar een bredere controle van het publieke leven en de openbare orde.

Voor de hoofdcommissarissen in de grote steden waren actief.⁷⁵ Zo had Voormolen in 1894 een studiereis door Europa gemaakt om te kijken hoe de verschillende politiekorpsen de veiligheid zoal trachtten te bevorderen. In 1898 ging hij over tot het oprichten van de Broederschap van Hoofdcommissarissen en Commissarissen van Politie in Nederland in een poging de organisatie en de hulpmiddelen van de justitiële politie beter op elkaar af te stemmen en te moderniseren; tijdens een van de eerste vergaderingen kwamen experts uit het buitenland op uitnodiging van Voormolen over hun ervaringen vertellen.⁷⁶ Dergelijke bijeenkomsten droegen bij tot de bredere verspreiding van nieuwe opvattingen over de taak en de doelstelling van de politie. Zorg over landloperij en bedelarij en aandacht voor randfiguren die de openbare orde daadwerkelijk verstoorden, maakten plaats voor preventieve regulering van die orde op basis van een inschatting van potentiële risico's;⁷⁷ hieronder viel ook het risicomangement omtrent vreemdelingen en anarchisten, dat onder invloed van deze paradigmawisseling van karakter veranderde.

De strijd tegen het anarchisme werd tegelijkertijd ook ingezet om de professionalisering, uitbreiding en centralisering van de politie kracht bij te zetten. Identificatie van anarchisten werd als argument aangevoerd om het toezicht op vreemdelingen beter, en vooral permanenter te organiseren. Zo kreeg de Marechaussee toestemming om op hoogtijdagen en in grensplaatsen structureel in burgerkleding te posten, wat zij nog niet eerder had gedaan. Voor inspecteurs werd een hoger niveau van scholing verplicht gesteld. Net als in Groot-Brittannië, Frankrijk en Rusland gingen er in Nederland stemmen op voor meer antianarchistische maatregelen: Tweede Kamerlid baron Van der Feltz slaagde er in 1896 in een kamermeerderheid te krijgen voor de vorming van een ‘korps geheime politie’. Op 27 maart 1897 werden bij Koninklijk Besluit de eerste rijksveldwachters-rijksrechercheurs aangesteld, bevoegd om opsporing en vervolging op een professionelere manier ter hand te nemen met alle bijzondere opsporingsmiddelen

72 F. Lignian, 'De anthropometrische signalen volgens Alphonse Bertillon', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 38 (1894) 987-996.

73 'Het Bertillonage-stelsel', *De Nederlandsche Politiegids* 10, mei 1895, afl. 113; NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6488, Briefwisseling minister van Justitie, Buitenlandse Zaken, de Koningin-regentes, 22 januari 1896, nr. 12; 12 februari, nr. 5; 15 februari, nr. 7; 19 februari nr. 11.

74 KB, Staatsblad, 22 februari 1896. Zie ook 'Antropometrisch stelsel', *Nieuws van de Dag*, 3 januari 1896.

75 In 1895 werd de positie van hoofdcommissaris ook officieel door het ministerie van Justitie erkend en bevestigd. Zie Guus Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. De gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam 2006) 106.

76 Jos Smeets, *Marius van Houten. Marechaussee en diplomaat* (Amsterdam 2011) 96-97.

77 Vgl. Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 114-120; Smeets, *Marius van Houten*, 44-48.

van dien, en aangestuurd door het Openbaar Ministerie.⁷⁸

Internationaal was er ook wel wat aan de hand in de politiewereld. Op 10 september 1898, twee maanden nadat keizerin Sissi was vermoord door de Italiaanse anarchist Luigi Lucheni, verzamelden zich in een wit marmeren palazzo in Rome 54 gedelegeerden uit 21 verschillende landen. Het merendeel was afkomstig uit Europa, maar er waren ook een aantal Amerikanen aanwezig. De Italiaanse overheid had hen uitgenodigd om de aftrap te geven voor een nieuw politiegremium: De Internationale Conferentie voor de Sociale Verdediging Tegen Anarchisten.⁷⁹ De gedelegeerden vergaderden bijna een maand lang, van 24 november tot 21 december, en formuleerden een eerste gezamenlijke definitie van het kwaad. Anarchisten waren allen 'who perpetrate any act that uses violent means to destroy the organization of society'. Naast de overeenkomst over een gezamenlijke definitie leidde de bijeenkomst tot een serie nieuwe bestrijdingsmiddelen. Het belangrijkste besluit betrof de invoering van een centraal kaartenbaksysteem. De resoluties leidden tot een slotakte waarin werd overeengekomen over te gaan tot een verbod op illegaal bezit en gebruik van explosieven, lidmaatschap van een anarchistische organisatie, verspreiding van anarchistische propaganda en hulpverlening aan anarchistische activiteiten. Opmerkelijk genoeg spraken de deelnemende landen ook af dat ze de berichtgeving over anarchistische activiteiten in de media zouden proberen te beperken.⁸⁰

Ook in Nederland nam nu de politieke aandacht voor het anarchistische gevaar toe. De troonsbestijging van Wilhelmina, op 31 augustus 1898, gaf immers ook aanleiding tot zorg. Toen de commissarissen van de politie kort na deze gebeurtenis de oprichting bepleitten van een recherche en vroegen om een nieuwe wet waarin het toezicht op vreemdelingen, anarchisten en gevaarlijke individuen beter zou zijn geregeld, bestond daar genoeg politiek draagvlak voor. Ook de Commissie Kist die in 1898 werd ingesteld stelde anarchisme als publiek gevaar aan de kaak. De Commissie, ingesteld door de liberale minister van Justitie Pieter Cort van der Linden, moest onderzoeken hoe het politieapparaat hervormd kon worden en of er ruimte bestond voor de oprichting van een landelijke

politieorganisatie. De angst voor het anarchistische gevaar werd als belangrijk argument gebruikt: uit 'zorg voor de maatschappij, met het oog op anarchistische bewegingen en aanslagen, welke niet zoozeer den staat als wel elke maatschappelijke organisatie bedreigen', was een centrale politie noodzakelijk.⁸¹ Alleen zo'n korps zou de belangrijkste veiligheidsdreigingen te lijf kunnen gaan: anarchisten (van binnen of buiten Nederland), vreemdelingen, revolutionaire of anderszins gevaarlijke groepen, bedreigingen voor het Koninklijk Huis.⁸² Met dit rapport werd dus niet alleen het anarchistische vijandbeeld opgerekt, ook het object van die dreiging was nu uitgebreid en omvatte de hele maatschappij. Ook al werden de bestuurlijke conclusies niet allemaal geaccepteerd, de verbeelding van de dreiging en de alarmistische taal waren nu doorgedrongen tot in het parlementair-politieke discours. Voor die tijd was de anarchistische dreiging vooral achter de schermen besproken en afgehandeld.

Zelfs het kabinet-Pierson, dat bekend staat als het kabinet van de sociale rechtvaardigheid, toonde zich gevoelig voor de nieuwe veiligheidsdenkbeelden. Minister van Justitie Cort van der Linden stelde voor om artikel 131 (strafbare opruiing) uit te breiden met de zinsnede 'tot ongehoorzaamheid aan een krachtens wettelijk voorschrift gegeven ambtelijk bevel, tot ongehoorzaamheid aan een wettelijk voorschrift, tot een gewelddadig optreden tegen de openbare orde', want 'tegenover de meest gevaarlijke opruiing, die strekt tot omverwerping der bestaande maatschappelijke rechtsorde, is het gezag thans niet zelden machteloos'. Ook wilde hij een nieuw artikel 266 invoeren, ter inperking van de vrijheid van meningsuiting, waardoor Nederland, in de woorden van Domela Nieuwenhuis, 'een ander Mecklenburg-Rusland

78 Smeets, *Marius van Houten*, 30-35. Zie ook H.G. van de Bunt en E. Niemeijer ed., *Honderd jaar Rijksrecherche. Terugblik en toekomst* (Den Haag 1997).

79 Vergelijk Mathieu Deflem, 'International Police Cooperation - History of', in: Richard A. Wright en J. Mitchell Miller ed., *The Encyclopedia of Criminology* (New York 2005) 795-798.

80 Fijnaut, *Geschiedenis van de Nederlandse politie*, 283; Zie ook Jäger, *Verfolgung durch Verwaltung*, 196-221.

81 Commissie-Kist, *Verslag der commissie door den minister van Justitie benoemd om advies uit te brengen nopens de maatregelen welke tot verbetering van de politie kunnen strekken* (Den Haag 1901) hoofdstuk 1. Geciteerd bij Fijnaut, *Geschiedenis van de Nederlandse politie*, 325.

82 Smeets, *De geschiedenis van de politie*, 106; NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 3004, Brief minister van Justitie aan Kist, Fanken en Voormolen, 6 oktober 1898, nr. 113; 'De Politie en 't Anarchisme', *De Nederlandsche Politiegids* 15, september 1900, afl. 177.

zou worden'. Tot dan toe was het bekritisieren van overheidsorganen toegelaten, en alleen strafbaar als er concrete personen werden beledigd. Dat zou nu dus aangepast moeten worden.⁸³

De strijd tegen het anarchisme kreeg met deze officiële en parlementaire rapporten meer publiek en politiek gewicht. In september 1900 sprak de *Politiegids* voor het eerst van het bestaan van een geheime Zwarte Internationale. Het blad haalde daarbij passages aan uit het Franse *Journal des Débats*: 'Er bestaat over de wereld een internationaal geheim genootschap, dat de misdaad tot oogmerk heeft; het komt er op aan dat de politie-autoriteiten van alle landen zonder verpoozing de praktijken van dat genootschap trachten te ontdekken en elkander aanhoudend al hunne gegevens en al hunne nasporingen mededeelen. Zij doen dat reeds veelvuldig; zij moesten het altijd doen.'⁸⁴

De politie was er druk mee. De Rotterdamse hoofdcommissaris Voormolen ondernam in 1903 opnieuw een studiereis naar Londen, Parijs en Berlijn om kennis te nemen van de nieuwe theorieën over het gevaar van het 'rondtrekkende misdadigerdom', radicalen en anarchisten die 'helsche machines' tot ontploffing brachten. Na zijn terugkeer verspreidde hij zijn nieuwe inzichten onder zijn collega's. Uit Londen nam hij de techniek van de dactyloscopie mee naar Nederland. Met collega's in Duitsland had hij uitgebreid portretten en signaleringskaarten van anarchisten kunnen uitwisselen. (Vol trots berichtte hij dat hij de politie in Dresden driehonderd nieuwe anarchistenportretten aan de hand had kunnen doen, en die in Berlijn 91 exemplaren).⁸⁵ Het veiligheidsdispositief had niet alleen in het publiek-politieke, maar vooral ook in het politieke domein geleid tot uitbreiding van bestuurlijke en controleactiviteiten.

Daar er nauwelijks anarchisten waren, werden vooral de socialisten hiervan de dupe. Woedend deed P.J. Troelstra in december

1904 in de Tweede Kamer zijn beklag over de Amsterdamse Recherche, die inmiddels beschikte over kaartenbakken met 1500 portretten van anarchisten en socialisten, en die er niet voor terugschrok om samen te werken met de Russische Ochrana. Tijdens een internationaal socialistisch congres in de hoofdstad hadden de Amsterdamse agenten hun tsaristische collega's zonder bedenken foto's en gegevens doorgestuurd.⁸⁶

Conclusie

Het gewelddadige anarchisme lijkt op basis van dit eerste onderzoek minder ontwikkeld te zijn in Nederland dan in omringende landen. Er werden wel bompakketten aangetroffen. Recepten voor dynamiet en nitroglycerine circuleerden in anarchistische kringen. Geruchten over aanslagen op de vorstin deden in 1895 de ronde. Maar er zijn in de archieven van het ministerie van Justitie, waar de echte anarchismezaken terecht zouden zijn gekomen, geen Nederlandse dynamitards aangetroffen. In de zaak die de meeste furore maakte was de hoofdverdachte een Russische nep-baron die een agent van de Ochrana bleek te zijn.

Toch zien we hoe het veiligheidsdispositief tussen 1893 en 1900 langzaam ook in Nederland postvatte. Vanuit de regionale kantoren van de procureurs, zeker uit die van Den Bosch, werd anarchisme als veiligheidsdreiging op de kaart gezet. Eerst gebeurde dit intern, binnen het ministerie van Justitie, maar na 1894 drong de dreiging via nieuws uit het buitenland ook door in het publiek-politieke domein. Aanvankelijk zat er een duidelijke rem op de uitbreiding van dit dispositief en de bijbehorende praktijken van bestuur, beleid en repressie. De rechterlijke macht was niet bereid over te gaan tot politieke vervolging. Burgemeesters boden op grond van hun lokale autoriteit verzet tegen ongebreidelde inzet van de Marechaussee;⁸⁷ het ministerie van Oorlog verzette zich hier eveneens tegen, uit budgettaire overwegingen. Justitie stelde geen geld beschikbaar voor een eigen explosieven-opruimingsdienst of een laboratorium en hield de hand op de knip als het ging om het aanstellen van politespionnen en rechercheurs. Voor *agents provocateurs* zoals de Ochrana op grote schaal inzette, was in Nederland geen poli-

83 Zie 'Binnenland', *Algemeen Handelsblad*, 2 oktober 1900; Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist*, 491. Het wetsvoorstel werd uiteindelijk niet ingevoerd.

84 'De Politie en 't Anarchisme', *De Nederlandsche Politiegids* 15, september 1900, afl. 177.

85 NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 6514, dossier 2 oktober 1905, nr. 7, Verslag Voormolen aan minister van Justitie, 30 september 1903.

86 TK, 1904-1906, 36ste vergadering, 20 december 1904, 885-891. Zie Fijnaut, *Geschiedenis van de Nederlandse politie*, 354.

87 Zie bijvoorbeeld: NA, pl.nr. 2.09.05, inv.nr. 2919 brief van de Vereniging van burgemeesters en gemeente-secretarissen in Friesland aan minister van Justitie, 23 augustus 1893, nr. 44.

tieke of financiële ruimte. Maatregelen als een 'gedachtepolitie', censuur of vervolging op grond van ideologie – waartoe Duitsland en Frankrijk waren overgegaan – kwamen er in Nederland niet door.

Nieuws uit het buitenland, informatie verkregen via allerlei nieuwe informatie- en communicatiekanalen en druk vanuit het regionale politie- en justitie-apparaat zorgden er na 1894 echter voor dat de strijd tegen de Zwarte Internationale ook in Nederland op de bestuurlijke agenda kwam te staan. De 'technologieën van de verbeelding' maakten de verre of zelfs imaginaire dreiging van anarchistisch geweld tastbaar tot in Den Haag. Politiecommandanten wisselden ijverig foto's van voortvluchtige anarchist, *portraits parlés* (signalementskaarten met beschrijvingen van lichaamskenmerken van verdachten) en opsporingsbiljetten uit met hun buitenlands collega's en hielpen hen waar ze konden. De kranten, de telegraaf en de caféhuizen droegen hun steentje bij in de verspreiding van geruchten over de internationale samenzwering. De incidenten in Nederland bleven beperkt, maar de potentiële dreiging van het wereldwijde anarchisme bracht de modernisering en professionalisering van de politie in een stroomversnelling. De klassieke liberale regeringen schroomden vanaf 1894/95 niet om grondrechten in te perken. Steeds vaker had de dreigingsperceptie ook betrekking op socialisten en vreemdelingen. Uitzetting van vreemdelingen, permanente bewaking en de inzet van informanten behoorden zeer wel tot de mogelijkheden. De aard van de dreiging werd eveneens opgeblazen. In de *Politiegids* stonden de anarchist symbolen voor de ondermijning van de gehele publieke orde en de goede zeden, en ook in het rapport van de commissie-Kist gold de hele maatschappij als bedreigd. In een relatief rustig en klein land als Nederland bood het dispositief van de Zwarte Internationale lokale en nationale autoriteiten zo de handvatten om hun 'gouvernementaliteit' te versterken.

Beatrice de Graaf bekleedt de leerstoel Conflict en veiligheid in historisch perspectief aan de Universiteit Leiden. Ze publiceerde o.m. *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en de Verenigde Staten* en verricht onderzoek naar de geschiedenis van veiligheid. B.a.de.graaf@cdh.leidenuniv.nl, zie ook haar projectsite: <http://hum.leiden.edu/history/enemies-of-the-state>.